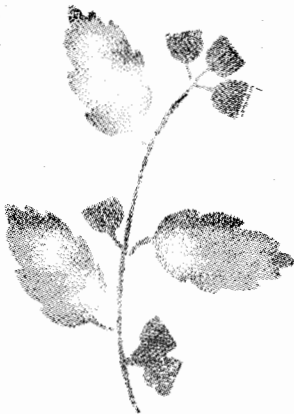

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΣΤΟ ΘΥΜΑ
ο εμφύλιος πόλεμος στους
σύγχρονους Ηπειρώτες πεζογράφους

ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΗΠΕΙΡΩΤΩΝ ΛΟΓΟΤΕΧΝΩΝ
Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας – Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Κόνιτσα, 16 – 23 Αυγούστου 2000

Φηγός

Φθινόπωρο - Χειμώνας 2000

Τεύχος 9

ΙΩΑΝΝΙΝΑ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΣΤΟ ΘΥΜΑ ο εμφύλιος πόλεμος στους σύγχρονους Ηπειρώτες πεζογράφους

I. Από την αντιπαράθεση ...

Αναμφισβήτητα ο εμφύλιος πόλεμος (1946 - 1949) προκάλεσε μια ανοιχτή πληγή στο σώμα της ελληνικής κοινωνίας, η οποία δεν φαίνεται να έχει ακόμη κλείσει οριστικά παρά τα πενήντα και πλέον χρόνια από τη λήξη του και παρά το κλίμα εθνικής συμφιλίωσης και λήθης των παθών που καλλιιεργήθηκε ιδιαίτερα από τη δεκαετία του '80 και έπειτα. Δεν είναι μόνο ο κύκλος του αίματος που εξακολουθεί να διατηρεί με ένταση την περίοδο του εμφυλίου στη συλλογική μνήμη, εξάλλου η πάροδος του χρόνου εξασθενίζει τον πόνο για την απώλεια και τον άδικο θάνατο των οικείων ανθρώπων. Είναι κυρίως τα παρεπόμενα του πολέμου που μετασχημάτισαν βίαια τον κοινωνικό μηχανισμό και συνεχίζουν ανεπαίσθητα να επιδρούν στο παρόν. Από τις σχετικές κοινωνιολογικές και ανθρωπολογικές μελέτες θα διακρίναμε δύο βασικούς τομείς επίδρασης: στην ιδεολογία του μεταπολεμικού κράτους και στην κατάλυση των παραδοσιακών κοινωνικών και πολιτισμικών συμπεριφορών. Οι νικητές διαμόρφωσαν μια στρατηγική βιολογικής και ηθικής εξόντωσης του αντιπάλου μέχρι την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών¹, που αν και υπαγορεύτηκε από τη διεθνή ατμόσφαιρα του Ψυχρού Πολέμου εγκλώβισε τελικά και τους ίδιους σ' ένα ξεπερασμένο από τα πράγματα ερμηνευτικό σχήμα της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας (αντικομμουνισμός - κομμουνιστικός κίνδυνος), ώστε με αποκορύφωμα τη χούντα ο λόγος τους να εκφυλιστεί. Παράλληλα οι μετακινήσεις των αγροτικών πληθυσμών στα αστικά κέντρα κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων και η επαφή τους με νέα ήθη ολοκλήρωσαν τη διαδικασία ένταξης της υπαίθρου, η οποία ήδη είχε αρχίσει να μεταμορφώνεται από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο², στη μετεμφυλιακή βιομηχανοποιημένη και κατανα-

1. Τσουκαλάς Κ., «Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου Πολέμου», στο Ιατρίδης Γ. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 - 1950. Ένα έθνος σε κρίση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σσ. 561 - 594.

2. Βαρβούνης Μ.Γ., *Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος ως ορόσημο για τον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό*, εκδ. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 1994.

λωτική κοινωνία³. Επιπροσθέτως, η αποσύνθεση της αγροτικής οικονομίας αύξησε την αβεβαιότητα και ενίσχυσε σημαντικά το μεγάλο κύμα της μετανάστευσης προς τη Δυτική Ευρώπη. Φυσικά όλες αυτές οι ραγδαίες και επώδυνες μεταβολές δεν άφησαν αδιάφορη τη λογοτεχνία, καθώς από τη φύση της συνδιαλέγεται στενά με το ιστορικό της περιβάλλον⁴.

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα τη μεταπολεμική πεζογραφία είναι κοινοτοπία να επαναλάβουμε πως η Ιστορία τροφοδότησε συστηματικά το μύθο της⁵. Στην αρχή ως καταγραφή της καθημερινότητας του πεζογράφου και κατόπιν ως ανασύσταση της μνήμης και κριτική του βιωμένου παρελθόντος. Αυτό συνέβη προπάντων με τις ένοπλες συγκρούσεις και τα συμφραζόμενά τους στην τραγική δεκαετία 1940 - 1950. Η πρώτη μεταπολεμική γενιά κατέθεσε την άμεση μαρτυρία της ενώ η δεύτερη, που «είδε» τα γεγονότα μέσα από το τρομαγμένο βλέμμα του παιδιού ή του εφήβου, κατόρθωσε να αποδευθευτεί από την κυριαρχία της αδιαμεσολάβητης εμπειρίας και να συνθέσει ένα λόγο περισσότερο σύνθετο αφηγηματικά και λιγότερο αυτοβιογραφικό. Πιο απομακρυσμένοι ηλικιακά και σχεδόν χωρίς προσωπική εποπτεία οι συγγραφείς που πρωτοεμφανίστηκαν από το 1974 και μετά μετέδωσαν την εκδοχή του οικογενειακού / κοινωνικού τους περίγυρου ή τον απόηχο των δραματικών συμβάντων σαν ένα είδος «μετα-αφήγησης». Βέβαια η δευτερογενής επεξεργασία της εποχής του εμφυλίου φανερώνει ταυτοχρόνως και ελάττωση της επήρειάς του στους νεότερους πεζογράφους, εκτίμηση που επαληθεύτηκε μερικώς με την εξέταση της συγκεκριμένης θεματικής στους Κώστα Μουρσελά, Παύλο Μάτεσι, Γιώργο Σκούρτη, Γιάννη Ξανθούλη και Γιώργο Μανιώτη από τον Μ. Δερμιτζάκη⁶. Πά-

3. Collard A., «Διερευνώντας την «κοινωνική μνήμη» στον ελλαδικό χώρο», στο Παπαταξιάρχης Ε. - Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σσ. 357 - 389' Van Boeschoten R., *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900 - 1950)*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1997.

4. Για μια εισαγωγή στην αλληλεξάρτηση Λογοτεχνίας και Ιστορίας βλ. Gossman L., *Between History and Literature*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge Mass 1990. Επίσης βλ. την αρθρογραφία του ειδικού περιοδικού *Literature and History* που εκδίδεται από το Manchester University Press.

5. Είναι ενδεικτικό πως πραγματοποιήθηκε ειδικό επιστημονικό συμπόσιο που εξέτασε τη σχέση της Ιστορίας με τη μεταπολεμική πεζογραφία: *Ιστορική Πραγματικότητα και Νεοελληνική Πεζογραφία (1945 - 1995)*, εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1997.

6. Δερμιτζάκης Μ., *Αφηγηματικές τεχνικές. Ελληνική πεζογραφία και Δραματολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2000, σσ. 93 - 96. Ο συγγραφέας ερευνώντας τις αφηγηματικές τεχνικές στους πέντε νεότερους πεζογράφους και δραματουργούς θίγει παρεμπιπτότως και τις επιπτώσεις του εμφυλίου σε αυτούς.

ντως, πρέπει να σημειώσουμε ότι πεζογραφήματα που μετέφεραν την ιστορική διάσταση του εμφυλίου από την πλευρά της Αριστεράς κυκλοφόρησαν είτε στο εξωτερικό, στις ανατολικές χώρες με τους πολιτικούς πρόσφυγες, είτε πολύ καθυστερημένα, στη μεταπολίτευση⁷, διότι οι συνθήκες τρομοκρατίας στο προηγούμενο χρονικό διάστημα δεν επέτρεπαν τον αντίλογο στη δεσπόζουσα συντηρητική άποψη.

Όπως, λοιπόν, γίνεται κατανοητό από την τελευταία παρατήρηση η πεζογραφία με θέμα τον εμφύλιο και τις μετεμφυλιακές επιπτώσεις αναπαρήγαγε την πόλωση της κοινωνίας. Ανάλογο φαινόμενο πιστοποιήθηκε μεταξύ της λογοτεχνίας της Αντίστασης (1940 - 1944) και της συνεργαζόμενης με τον κατακτητή κουλτούρας κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ευρώπη και σε μικρότερη κλίμακα και στην Ελλάδα⁸, με τη διαφορά ότι η συντριπτική πλειοψηφία στάθηκε εχθρική στη ναζιστική προπαγάνδα και δεν συνηγόρησε υπέρ της. Στον ελληνικό διχασμό που έπεται του Β' Παγκόσμιου Πολέμου η κατάσταση είναι οπωσδήποτε πιο περίπλοκη. Αντιστοιχεί αρκετά με την επιρροή που άσκησε ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος (1936 - 1939) στη λογοτεχνική δημιουργία της Ισπανίας και των άλλων χωρών⁹, αφού κι αυτή ανέλαβε να πλήξει το φασιστικό καθεστώς του Φράνκο και να εκφράσει τον αποτροπιασμό της για τις δολοφονικές μεθόδους του. Βέβαια το ιστορικό περίγραμμα παρουσιάζει αξιοσημείωτες αποκλίσεις, οι οποίες ευθύνονται και για τις διαφορετικές διαδρομές των δύο λογοτεχνιών. Ο ισπανικός εμφύλιος υπήρξε το προανάκρουσμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ενώ ο ελληνικός σήμανε την απαρχή του Ψυχρού Πολέμου. Επομένως στη μία περίπτωση πλεονάζει η αντιφασιστική και δημοκρατική θεώρηση και στην άλλη η εναντίωση του σοσιαλιστικού ιδεώδους με τη φιλελεύθερη αστική δημοκρατία.

Η ρήξη των αντιμαχομένων στην Ελλάδα υπέθαλψε, κατά τη γνώμη μας, τριπλή σφοδρή αντιπαράθεση στο λογοτεχνικό επίπεδο:

7. Βλ. και Θαλάσσης Γ., *Η άρνηση του Λόγου στο Ελληνικό Μυθιστόρημα μετά το 1974*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1992, σ. 19.

8. Βελουδής Γ., «Η ελληνική λογοτεχνία στην Αντίσταση (1940 - 1944)», στο *Μονά - Ζυγά. Δέκα Νεοελληνικά Μελετήματα*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1992, σ. 66. Για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στην ελληνική πεζογραφία βλ. Δημάδης Κ.Α., *Δικτατορία - Πόλεμος και Πεζογραφία (1936 - 1944)*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1991.

9. Από την εκτενή για το ζήτημα βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά: Brown F.S. (επιμ.), *Rewriting the good fight : critical essays on the literature of the Spanish Civil War*, εκδ. Michigan State University Press, East Lansing Michigan 1989' Thomas G., *The novel of the Spanish Civil War (1936 - 1975)*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge - New York 1990' Perez J. - Aycock W. (επιμ.), *The Spanish Civil War in literature*, εκδ. Texas Tech University Press, Lubbock Texas 1990.

α) Αντιπαράθεση Πεζογραφίας και Ιστοριογραφίας. Ο εμφύλιος λειτούργησε απωθητικά για την επιστημονική ελληνική ιστοριογραφία έως το 1990 περίπου¹⁰, όταν ανοίχτηκε πρόσβαση σε πολύτιμα αρχεία και στράφηκε προς αυτά το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον και η έρευνα, με αποτέλεσμα ακόμη και τώρα να περιορίζεται η ιδεολογικά ή συναισθηματικά μη φορτισμένη αντιμετώπιση. Το μόνο αντίβαρο στην επίσημη Ιστορία των νικητών, που ονόμαζε τον εμφύλιο «συμμοριτοπόλεμο» και τους αντάρτες «εαμβουόλγαρους», υπήρξαν οι παράνομες στην Ελλάδα εκδόσεις των εκτοπισμένων στις σοσιαλιστικές δημοκρατίες, όπου και εκεί οι κυβερνητικές δυνάμεις χαρακτηρίζονταν αντίστοιχα «μοναρχοφασίστες» και «μπουραντάδες». Επίσης παράχθηκε ένας μικρός αριθμός βρετανικών και αμερικανικών ιστοριογραφικών μελετών, χωρίς κι αυτές να είναι απαλλαγμένες από τα ιδεολογήματα της Αγγλίας και της Αμερικής, που ενεπλάκησαν στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο, και από την υπεράσπιση της πολιτικής τους¹¹. Ύστερα από την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974 και ιδίως μετά το 1982, με την άνοδο των σοσιαλδημοκρατών στην εξουσία, πύκνωσαν τα απομνημονεύματα και οι μαρτυρίες των μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας και των αγωνιστών της Αριστεράς. Την έλλειψη ελέγχου προς την καθεστηκυία ιστορική αντίληψη τον καιρό της φίμωσης αντικατέστησε η πεζογραφία των ηττημένων, όπως η *Φωτιά* και η *Μουργκάνα* του Δημήτρη Χατζή (πρώτες εκδόσεις: 1946 και 1948), συνεχίζοντας κατά κάποιο τρόπο τον αγώνα στο παιχνίδι της ιδεολογικής δικαίωσης.

β) Αντιπαράθεση της εκδοχής των Νικητών και της εκδοχής των Ηττημένων στην Πεζογραφία. Παρόμοια διαμάχη δημιουργήθηκε και ανάμεσα στην πεζογραφία των δύο παρατάξεων, με χαμηλότερους βέβαια τόνους στη μυθιστορηματική αφήγηση αλλά με εξίσου υψηλές αντεγκλήσεις στην πρόσληψή της από τους κριτικούς και τους αναγνώστες της άλλης όχθης¹². Για παράδειγμα την πρώτη πενταετία μετά το τέλος του πολέμου ορισμένα μυθιστορήματα κατοχικής θεματολογίας με έμφαση στη μη κομμουνιστική αντίσταση και στους συνεργάτες των Γερμανών, όπως η *Πολιορκία* (1953) του Αλέξανδρου Κοτζιά, η *Ρίζα του μύθου* (1954) του Ρόδη Ρούφου, η *Τειχομαχία* (1954) του Θ.Δ. Φρα-

10. Βλ. την εισαγωγή και τις καταγραφές στη βιβλιογραφική εργασία : Κουλούρης Ν., *Ελληνική Βιβλιογραφία του Εμφυλίου Πολέμου (1945 - 1949)*. Αυτοτελή Δημοσιεύματα 1945 - 1999, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 2000.

11. Σφήκας Θ., «Η ιστοριογραφία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου (βιβλιογραφικό άρθρο)», *Ίστωρ* 9 (1996), σσ. 189 - 190.

12. Βλ. και Μουλλάς Π., «Οριοθετήσεις και Διευκρινήσεις», στο *Ιστορική Πραγματικότητα και Νεοελληνική Πεζογραφία (1945 - 1995)*, ό.π., σ. 45' Φρέρης Γ., «Το θέμα του πολέμου στο ελληνικό μυθιστόρημα την περίοδο 1936 - 1949», *Φηγάς* 4 (1998), σσ. 104 - 105.

γκόπουλου ή *Τα δόντια της μυλόπετρας* (1955) του Νίκου Κάσδαγλη, θεωρήθηκαν από τον κριτικό του αριστερών τάσεων περιοδικού *Επιθεώρηση Τέχνης* Δημήτρη Ραυτόπουλο μαύρη πολιτική λογοτεχνία¹³. Στον αντίποδα βρίσκονταν έργα που εξιστορούν τα δεινά και τις διώξεις των ηττημένων, όπως η *Οδός Αβύσσου*, αριθμός 0 (1962) του Μενέλαου Λουντέμη και ο *Λοιμός* (1972) του Ανδρέα Φραγκιά, τα οποία περιγράφουν τα βασανιστήρια και την κόλαση της Μακρονήσου. Μια ιδιότυπη, για την εποχή της, όξυνση της αντίθεσης προκλήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του '80, όταν όλα έδειχναν να οδηγούνται προς ύφεση, αφού ήδη η Αριστερά καθιέρωνε το δικό της λογοτεχνικό μύθο για τον εμφύλιο. Το 1983 εκδόθηκε σε μετάφραση του Αλέξανδρου Κοτζιά η περιβόητη *Ελένη* του ελληνοαμερικανού δημοσιογράφου Νίκου Γκατζογιάννη, βιβλίο με ξεχωριστή σημασία για το θέμα μας εφόσον εκτυλίσσεται στο ηπειρωτικό χωρίο Λιά της Μουργκάνας και έχει την επίπλαστη μορφή ιστορικού ντοκουμέντου για τη δίκη και εκτέλεση της Ελένης Γκατζογιάννη το 1948. Η ηρωίδα φυγάδεψε τα παιδιά της από το ανταρτοκρατούμενο χωρίο της για να μη σταλθούν στις Λαϊκές Δημοκρατίες. Αμέσως η *Ελένη* αποτέλεσε για τους συντηρητικούς το σύμβολο για να επαναφέρουν στο προσκήνιο τη διάζευξη καλοί εθνικόφρονες vs κακοί αντάρτες και την αιτία να ανταπαντήσει η άλλη μεριά¹⁴. Ίδια αφορμή για αναζωπύρωση της συζήτησης έδωσε πιο πρόσφατα και το μυθιστόρημα *Ορθοκωστά* (1994) του Θανάση Βαλτινού, όπου ακούγεται η φωνή αυτών που πολέμησαν τον ΕΛΑΣ στην Πελοπόννησο. Μία υποκατηγορία της αντιπαράθεσης στην πεζογραφία είναι και η εσωτερική αντιπαράθεση στο χώρο της Αριστεράς για βιβλία που αν και γραμμένα από συμπαθούντες ή ομοϊδεάτες αμφισβήτησαν την ιδεατή, ηρωική και χωρίς σκοτεινά σημεία εικόνα του αγώνα της, όπως το *Κιβώτιο* (1974) του Άρη Αλεξάνδρου.

γ) Αντιπαράθεση της Κριτικής για την Πεζογραφία του Εμφυλίου. Είναι μάλλον αναμενόμενο οι παραπάνω αντιφάσεις να έχουν συνδράμει αποφασιστικά στη διαφωνία που επισημαίνεται σήμερα αναφορικά με την ευρύτερη αποτίμηση της πεζογραφίας του εμφυλίου. Αντιγράφουμε απλώς δύο αντικρουόμενες θέσεις, οι οποίες δημοσιεύτηκαν μόλις το 1999 σε επετειακά αφιερώματα του τύπου για τον μισό αιώνα από το πέρας των πολεμικών συμπλο-

13. Ραυτόπουλος Δ., *Οι Ιδέες και τα Έργα*, εκδ. Δίφρος, Αθήνα 1965, σ. 289' Αργυρίου Α., «Εισαγωγή», στο *Η Μεταπολεμική Πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67, τόμος Α'*, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 1988, σσ. 418 - 421.

14. Π.χ. η μετάφραση του μυθιστορήματος του Στρατή Χαβιαρά *Τα ηρωικά χρόνια* (1984), ο οποίος όπως και ο Γκατζογιάννης διαμένει στην Αμερική, προωθήθηκε ως απάντηση. Βλ. και τη σχετική βιβλιοκρισία της Θεοδοσοπούλου Μ., «Η φωνή της Ιστορίας», εφ. *Το Βήμα*, 13 Ιουνίου 1999.

κών. Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος πιστεύει ότι ο εμφύλιος ... έριξε τη βαριά σκιά του στη λογοτεχνία αλλά δεν παρήγαγε μύθο¹⁵ ενώ η Βενετία Αποστολίδου φρονεί πως η λογοτεχνία (του εμφυλίου) ... έγινε σταδιακά κεντρική στη νεοελληνική κουλτούρα και σημάδεψε την εξέλιξη και την ταυτότητά της¹⁶. Ανεξάρτητα από το με ποιον θα συμφωνήσει κανείς, οι διαμετρικά αποκλίνουσες διαπιστώσεις σημαίνουν πως είμαστε στα πρώτα βήματα μόνο της φιλολογικής ανάγνωσης της μεταπολεμικής πεζογραφίας του εμφυλίου, κατάσταση που αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι κατά βάση τα τελευταία ελάχιστα χρόνια είδαν το φως κάποιες εργασίες προς αυτήν την κατεύθυνση¹⁷. Μικρή συμβολή στην προαναφερθείσα προβληματική είναι και η διερεύνηση του εμφυλίου στους σύγχρονους Ηπειρώτες πεζογράφους.

II. ... στο θύμα

Έχει υποστηριχθεί με πειστικότητα ότι οι μεταπολεμικοί και σύγχρονοι πεζογράφοι που κατάγονται από την Ήπειρο απαρτίζουν ένα αρκετά ομοιογενές σύνολο στα ελληνικά γράμματα, κυρίως λόγω της προσήλωσής τους στο γενέθλιο τόπο¹⁸. Ο ηπειρωτικός χώρος με την επιβλητική ορεινή φύση, το χυμώδες γλωσσικό ιδίωμα, τη ζωντανή λαϊκή παράδοση και βέβαια την πικρή Ιστορία πολέμου και φυγής αντιπροσωπεύει για τους συγγραφείς την απολεσθείσα αθώ-

15. «Το αίμα μελάνι δεν γίνεται», εφ. *Ελευθεροτυπία*, ένθετο Βιβλιοθήκη 72, 15 Οκτωβρίου 1999.

16. «Πώς η λογοτεχνία διέσωσε την ιστορική μνήμη», εφ. *Το Βήμα*, 17 Οκτωβρίου 1999.

17. Π.χ. βλ. τις ανακοινώσεις στο *Ιστορική Πραγματικότητα και Νεοελληνική Πεζογραφία (1945 - 1995)*, ό.π.: Αποστολίδου Β., «Λαϊκή μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον εμφύλιο : Από την Καγκελόπορτα στην Καταπάτηση», σσ. 113 - 127' Χαραλαμπίδου Ν., «Ο λόγος της Ιστορίας και ο λόγος της Λογοτεχνίας : Δομές αναπαράστασης της Ιστορίας στην *Ορθοκωστά* του Θανάση Βαλτινού και στην πεζογραφία του εμφυλίου», σσ. 249 - 277' επίσης τη μονογραφία : Βασιλακάκος Γ., *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος στη Μεταπολεμική Πεζογραφία (1946 - 1958)*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

18. Βλ. τις εισαγωγικές παρατηρήσεις στο κείμενο του Παγανού Γ.Δ., «Ο πεζογράφος Σωτήρης Δημητρίου», *Υπόστεγο* 8 - 9 (1997), σσ. 213 - 216. Ομόλογες απόψεις εκφράσαμε και στην ανακοίνωσή μας «Για μια συγκριτική ανάγνωση του Χριστόφορου Μηλιώνη στο πλαίσιο της μεταπολεμικής πεζογραφίας», εισήγηση σε ημερίδα του Συνδέσμου Φιλολόγων Ν. Έβρου για το πεζογραφικό έργο του Χριστόφορου Μηλιώνη (Αλεξανδρούπολη, 15 Απριλίου 2000), υπό δημοσίευση σε αφιέρωμα του περιοδικού *Εξώπολις* για το Χριστόφορο Μηλιώνη.

τητα της παιδικής ηλικίας και μετουσιώνεται σε λογοτεχνική γραφή με διακριτή ταυτότητα. Το ιστορικό επομένως φορτίο του τόπου τούς προτρέπει να ενσωματώσουν τον εμφύλιο ως κυρίαρχο άξονα της πεζογραφίας τους. Ωστόσο, ο τρόπος πραγμάτευσης της τραυματικής αυτής περιόδου λοξοδρομεί από τη γραμμή αντιπαράθεσης που διαγράψαμε γενικά για την πεζογραφία του εμφυλίου. Η ηπειρωτική ομάδα δεν επιθυμεί να αναγνωρίσει το δίκαιο ή το άδικο οποιασδήποτε πλευράς αλλά εστιάζει στα θύματα των περιστάσεων¹⁹, σ' αυτούς που ανήκαν σε κάποια παράταξη ή έμειναν αμέτοχοι και πλήρωσαν ακριβά το τίμημα του μίσους και της σφαγής. Έτσι, επιχειρεί λογοτεχνικά τη συμφιλίωση όχι διαμέσου της αποσιώπησης των διαφορών και της ισοπέδωσης των ιδεολογιών, δηλαδή μέσα από την παραβίαση της Ιστορίας, παρά μέσα από την κοινή μοίρα των θυμάτων της Ιστορίας.

Πρωτεργάτης της στροφής προς το δράμα των θυμάτων υπήρξε ο Δημήτρης Χατζής, που από την εποποιία της *Μουργκάνας* (1948) πέρασε στη συγκλονιστική σκηνή του αγκαλιάσματος ανταρτών και κυβερνητικών στρατιωτών για να γλιτώσουν από το θανατηφόρο κρύο στο διήγημα *Ανυπεράσπιστοι* (πρώτη δημοσίευση 1964) στην ομώνυμη συλλογή²⁰. Ακολούθησαν από τη μεταπολίτευση και μετά όλοι σχεδόν οι σύγχρονοι Ηπειρώτες πεζογράφοι και συνεχίζουν να επανέρχονται με εμμονή μέχρι τώρα, παρόλο που η θεματική του εμφυλίου δείχνει να έχει υποχωρήσει αισθητά στο ελληνικό μυθιστόρημα και διήγημα. Μάλιστα εντοπίζεται γεωγραφική κατανομή της μυθιστορηματικής απόδοσης του εμφυλίου στους Ηπειρώτες σε δύο περιοχές : στη μεθόρια ζώνη του Πωγωνίου και της Μουργκάνας διαδραματίζονται κατεξοχήν οι ανάλογες ιστορίες των Χριστόφορου Μηλιώνη, Μιχάλη Γκανά, Βασιλή Γκουρογιάννη, Τηλέμαχου Κώτσια και Σωτήρη Δημητρίου ενώ στο αστικό κέντρο των Ιωαννίνων του Νίκου Χουλιαρά και του Ναπολέοντα Λαζάνη. Ως κύρια γνωρίσματά τους θα σημειώναμε αδρομερώς : α) το σεβασμό στα ιστορικά δεδομένα και την πραγματική τοπογραφία της Ηπείρου, β) την πρωτογενή ή δευτερογενή βίωμα-

19. Για την οπτική του θύματος στη λογοτεχνία βλ. Goodin G., *The poetics of protest: literary form and political implication in the victim-of-society novel*, εκδ. Southern Illinois University Press, Carbondale 1985.

20. Για τις μεταβολές της σκόπευσης στην πεζογραφία του Χατζή βλ. Γκότοβος Α., «Από τη «Γυναίκα από τη Φούρκα» στην «Αρκούδα του Πίνδου»: Από τον εμφύλιο στη μετανάστευση, (μια τομή στην ιστορία της κοινοσιώτικης περιφέρειας με το «νυστέρι» του Δημήτρη Χατζή)», στο *Η Επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο, επιστημονικό συμπόσιο*, εκδ. Δήμος Κόνιτσας - Πνευματικό Κέντρο, Κόνιτσα 1996, σσ. 525 - 538· Καστρινάκη Α., «Το έπος της πίστης και το δράμα της δυσπιστίας», στο Παππάς Γ. - Σκιαθάς Α. (επιμ.), *Δημήτρης Χατζής. Μια συνείδηση της ρωμιούσης, επιστημονικό συμπόσιο*, εκδ. Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1999, σσ. 121 - 134.

τική σχέση με τα τεκταινόμενα, γ) τη ρεαλιστική περιγραφή των ηθών και των συνθηκών της εμφύλιας βαρβαρότητας, δ) τον καημό για τη νεότητά που αφανίστηκε αλύπητα στην αγριότητα του σπαραγμού, ε) την έντονη κινητικότητα των ηρώων στο χώρο, καθώς ο τόπος γίνεται φιλόξενος και επικίνδυνος για τους ανθρώπους του, στ) την απορρόφηση δημοτικών τραγουδιών και ιδιαίτερα μοιρολογίων στο κείμενο, π.χ. στο *Ν' ακούω καλά τ' όνομά σου* του Δημητρίου εγκιβωτίζεται απόφια μια παραλλαγή του γνωστού ηπειρωτικού *Τον (ή Την) άμμο - άμμο πήγαινα*²¹:

*Την άμμο - άμμο πήγαινα
την θάλασσα αγνάντευα
θάλασσα πικροθάλασσα
τι μου 'κανες τον άντρα μου.
Τον άντρα σου τον έπνιξα
και στο βαθύ τον έριξα.
Πού νά 'βρω εγώ κολυμπηστή,
να κολυμπάει σαν το παπί ... (σ. 18)*

και επίσης ζ) τη στοιχειοθέτηση ενός ισχυρού αντίμαχου στη φρίκη του πολέμου, του έρωτα.

Πιο αναλυτικά θα αναφερθούμε σε τέσσερα βιβλία, τα οποία ασχολούνται αμεσότερα με τον εμφύλιο και τις μεταγενέστερες συνέπειές του και εκπροσωπούν ικανοποιητικά όλο το χρονικό φάσμα της σύγχρονης πεζογραφικής παραγωγής των Ηπειρωτών - από τη δεύτερη μεταπολεμική γενιά και τη μεταπολίτευση έως το παρόν: *Ακροκεραύνια* (Κέδρος 1976) του Μηλιώνη, *Μητριά Πατριίδα* (Κείμενα 1981) του Γκανά, *Ν' ακούω καλά τ' όνομά σου* (Κέδρος 1993) του Δημητρίου και *Βροχή στο μνήμα* (Κέδρος 2000) του Κώτσια. Στα τρία τελευταία μεγάλο τμήμα της υπόθεσης τοποθετείται εκτός ελληνικών συνόρων, στη γειτονική Αλβανία και στην Ουγγαρία. Με την επιλογή αυτή υπογραμμίζεται ο σημαίνων ρόλος των όμορων Βαλκανικών κρατών, βασικά της Αλβανίας, και η συνάφεια τους με τη διχαστική περιπέτεια που έζησε η Ελλάδα.

Το ιστορικό υλικό που μεταγράφεται στα τέσσερα πεζογραφήματα συνδέεται με την κατάληψη του ορεινού όγκου της Μουργκάνας, στα βόρεια του νομού Θεσπρωτίας και κατά μήκος των ελληνοαλβανικών συνόρων, από τους μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, σχηματίζοντας ένα σοβαρό θύλα-

21. Ανθολόγηση του δημοτικού τραγουδιού : Ντάγιος Σ., *Αποκληρωμένο Έθνος. Η λαϊκή λογοτεχνία των Ελλήνων της Βορείου Ηπείρου*, εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 256 - 257.

κα αντίστασης στα κυβερνητικά στρατεύματα και προστατεύοντας το κεντρικό μέτωπο του Γράμμου, αφού παρέμειναν απασχολημένες εκεί αξιόλογες δυνάμεις του εχθρού. Πολύ συνοπτικά το διάγραμμα των στρατιωτικών εξελίξεων έχει ως εξής²²: Στο πλαίσιο του «σχεδίου Σ» το Αρχηγείο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας αποφάσισε τον Σεπτέμβριο του 1947 να καταληφθεί η Δυτική Ήπειρος. Τον Νοέμβριο του 1947 πραγματοποιήθηκε διείσδυση ανταρτικών τμημάτων στη Μουργκάνα και εγκατάσταση του Αρχηγείου Ηπείρου. Από τις 25 Δεκεμβρίου 1947 έως τις 6 Ιανουαρίου 1948 αποπειράθηκε αποτυχημένη επίθεση στην Κόνιτσα, ώστε να καταστεί πρωτεύουσα της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης. Η VIII Μεραρχία του εθνικού στρατού προσπάθησε να απελευθερώσει τη Μουργκάνα με τις επιχειρήσεις «Πέργαμος» και «Ιέραξ» από τον Φεβρουάριο έως τον Απρίλιο του 1948 αλλά οι αντάρτες τις απέκρουσαν νικηφόρα. Με την επικουρία της αμερικανικής ενίσχυσης η Μουργκάνα έπεσε στα χέρια του εθνικού στρατού κατά την επιχείρηση «Ταύρος» τον Αύγουστο και Σεπτέμβριο του 1948. Προηγουμένως οι αντάρτες μετέφεραν τους κατοίκους των οικισμών της Μουργκάνας στην Αλβανία και κατόπιν διέφυγαν με παραπλανητικό ελιγμό, συμβάλλοντας στην ανακατάληψη του Γράμμου τον Νοέμβριο - Δεκέμβριο του ίδιου έτους.

Ακροκεραύνια. Πρόκειται για το χαρακτηριστικότερο βιβλίο της σειράς, εφόσον ο εμφύλιος στην Ήπειρο συγκροτεί το κέντρο της διήγησης²³. Ο Μηλιώνης στο αυτοαναφορικό αφήγημα *Ακούω τον άνεμο* αποκαλύπτει ότι ο τίτλος *Ακροκεραύνια*, λόγια ονομασία των βουνών της Χειμάρας, είναι μια ποιητική σύλληψη της οροσειράς της Μουργκάνας²⁴, διαφορετικά η λέξη δηλώνει συνεκδοχικά και σημειολογικά την ηπειρωτική εμπειρία του εμφυλίου. Αποτελείται από τέσσερα ομόκεντρα διηγήματα, με την έννοια ότι διαθέτουν κοινούς ήρωες και αφηγούνται τα ίδια περιστατικά από άλλη οπτική γωνία σαν ένα θρυμματισμένο μυθιστόρημα. Τα δύο πρώτα (*Ακροκεραύνια* και *Στην άκρη στο ποτάμι*) διεξάγονται στην ύπαιθρο, στη ζώνη πυρός, ενώ τα δύο επόμενα (*Ξενοδοχείον «Η Ωραία Ελλάς»* και *Η Αποκριά*, με μότο από το ομότιτλο ποίημα του Σαχτούρη), τα οποία συνθέτουν ενιαία ενότητα, στα Γιάννενα. Αν και οι χώροι δράσης, εκτός των Ιωαννίνων, δεν μνημονεύονται μπορούμε εύκολα να τους ταυτίσουμε από τις περιγραφές των φυσικών στοιχείων, όπως του βουνού του

22. Αρκετά αντικειμενική εξιστόρηση των συμβάντων περιέχει το σημαντικό βιβλίο του Τσαντίνη Κ., *Μουργκάνα. Ένας δεύτερος Γράμμος*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1989.

23. Βλ. και Παγανός Γ.Δ., *Τρεις μεταπολεμικοί πεζογράφοι. Χριστόφορος Μηλιώνης - Νίκος Μπακόλας - Η.Χ. Παπαδημητρακόπουλος*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 59.

24. *Τα Φαντάσματα του Γιορκ*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1999, σσ. 162 - 163.

Κασιδιάρη, με το Πωγώνι, τη Βοστίνα (Πωγωνιανή) και το γενέθλιο Περιστέρι²⁵. Ο χρόνος της ιστορίας καλύπτει το διάστημα από το φθινόπωρο του 1947 έως τον χειμώνα και την άνοιξη του 1948.

Ο έφηβος Χαρίλαος αποκλείεται λόγω των ένοπλων συγκρούσεων στο κεφαλοχώρι όπου φοιτά στο Γυμνάσιο και ο δάσκαλος πατέρας του στο χωριό της καταγωγής τους, όπου υπηρετεί. Μετά από αλληπάλληλες δυσκολίες ανταμώνονται στο δρόμο, πηγαίνοντας ο ένας να βρει επιτέλους τον άλλο, και κατευθύνονται στα Γιάννενα. Εκεί ο Χαρίλαος πάλι αναγκάζεται να μείνει μόνος και δοκιμάζεται από το νοσηρό και ασφυκτικό αστικό περιβάλλον. Συρρέουν συνεχώς ανταρτόπληκτοι και η οικογένεια του Χαρίλαου στεγάζεται στο σπίτι ενός νεκροθάφτη, του οποίου ο γιος είναι καπετάνιος ανάρτης και την Αποκριά του παραδίδεται το κομμένο κεφάλι του για να το θάψει. Σε μεγάλο βαθμό η μυθοπλασία στηρίζεται στα πραγματικά βιώματα του συγγραφέα²⁶. Η ιστορία είναι εξίσου παρούσα. Επιλεκτικά καταγράφουμε το πέρασμα ανταρτών από το Πωγώνι για να καταλάβουν τη Μουργκάνα το φθινόπωρο του 1947²⁷(σ. 86 - 87), το υβρεολόγιο που αντάλασσαν οι ανάρτισσες με τους στρατιώτες²⁸ (σ. 96), τη μάχη της Κόνιτσας²⁹ (σ. 142 - 143), τις φυλακίσεις στο Φιξ και τις εκτελέσεις των στρατοδικείων στα Γιάννενα, όπως τη δίκη της Ευτυχίας Πρίντζου με σαράντα οκτώ θανατικές καταδίκες³⁰ (σ. 143).

Ο Χαρίλαος είναι το παιδί - θύμα που ξαφνικά ανακόπτεται η ήρεμη και ειρηνική ζωή του, παγιδεύεται μακριά από την προστασία των γονιών του, χάνει την αθωότητά του και διδάσκεται πως για να επιβιώσει πρέπει να υποψιάζεται ακόμη και τον φίλο του. Ο πατέρας είναι κι αυτός θύμα, καθότι η απροθυμία του να ενταχθεί στο ένα ή στο άλλο στρατόπεδο και η συμβιβαστική του τακτική τον κάνει ύποπτο και αυτόματα θανάσιμο εχθρό με τους πάντες. Ανακρινόμενος από το λοχαγό του κυβερνητικού στρατού κατηγορείται για «κρυπτοκομμουνιστής», αποκλειστικά και μόνο επειδή οι ανάρτες δεν τον σκότωσαν (σ. 100). Καταγγέλλονται συνολικά οι βάνουσες πιέσεις στον καθημερινό άνθρωπο

25. Αράγης Γ., «Ο διηγηματογράφος Χριστόφορος Μηλιώνης. Τα Ακροκεραύνια», *Εντευκτήριο* 30 (1995), σ. 51.

26. «Συνομιλία με τον Χριστόφορο Μηλιώνη», συνέντευξη στον Γ. Παππά., *Ελί-τροχος* 7 (1995), σ. 100.

27. Για το ιστορικό υπόβαθρο βλ. Τσαντίνης Κ., *Μουργκάνα...*, ό.π., σσ. 18 - 21.

28. ό.π., σσ. 94 - 96.

29. ό.π., σσ. 37 - 60' Richter H.A., «The offensive against Konitsa», στο *Η Επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*, ό.π., σσ. 381 - 387.

30. Ευαγγελίδης Ε., «Τα Γιάννενα στα χρόνια του εμφυλίου», *Αντί* 138 (31 Ιουλίου 1981), σσ. 28 - 29' Εργολάβος Σ., *Η δίκη Πρίντζου και οι εκτελεσμένοι των Ιωαννίνων*, εκδ. Σοκόλης, Αθήνα 1988.

και από τους δύο εμπολέμους. Η σπιτονοικοκυρά του Χαρίλαου στο κεφαλοχώρι αναφωνεί: *Τι κακό είναι αυτό; Κι από πού να φυλαχτείς; Ανάθεμά τους όλους, ανάθεμά τους* (σσ. 67 - 68). Κι ο γέροντας πρόεδρος του χωριού επαναλαμβάνει με νόημα δύο φορές τη φράση *Απ' τον Άννα στον Καγιάφα* (σ. 98). Αυτό εξακολουθητικά επιβεβαιώνεται στην ανάπτυξη της αφήγησης³¹ ενδεικτικά επισημαίνουμε το συνταρακτικό επεισόδιο με τον Γύφτο που όταν συλλαμβάνεται από μια ομάδα χωρίς διακριτικά και τον ρωτούν *με ποιους είσαι εκείνος* απαντά διπλωματικά *μετ' εσάς*. Τον εκτελούν γιατί δεν διευκρινίζει *ποιους εσάς* και πεθαίνει δίχως ποτέ να μάθει την ταυτότητά τους (σσ. 136 - 137). Μοναδικό στήριγμα η ερωτική έλξη και το σμίξιμο του Χαρίλαου με τη χήρα σπιτονοικοκυρά Λένη. Κι εδώ όμως το όνειρο τσακίζεται. Η Λένη για να επιζήσει στις άθλιες παραγκουπόλεις των ανταρτόπληκτων στα Γιάννενα γίνεται πόρνη.

Μητριά Πατρίδα. Και το δεύτερο πεζογράφημα βασίζεται στην αυτοβιογραφική κατάθεση³¹. Τούτο είναι φανερό από τη διαπλοκή του συγγραφέα με τον αφηγητή, καθώς η αφήγηση εσκεμμένα πραγματώνεται σε α' πρόσωπο. Ο αφηγητής το φθινόπωρο του 1948, με την εγκατάλειψη της Μουργκάνας από τους αντάρτες, παρασύρεται μικρό παιδί με ορισμένα μέλη της οικογένειάς του (μάννα, παππού, γιαγιάδες, θεία, αδελφό) στην Αλβανία χωρίς τη θέλησή τους³². Η διήγηση ξεκινά από τα Σκόδρα παραλείποντας την ενδιάμεση διαδρομή μέχρι τη ΒΔ Αλβανία (επιτάχυνση/ έλλειψη σύμφωνα με τις αφηγηματικές κατηγορίες της χρονικής διάρκειας του G. Genette). Έπειτα ταξιδεύει με πλοίο ως την Ουγγαρία και κατοικεί στον προσφυγικό οικισμό Μπελογιάννη μέχρι το 1954. Επιστρέφει στην Ελλάδα, προφανώς στη γενέτειρα του συγγραφέα - τον Τσαμαντά, που αν και δεν αναφέρεται ρητά υπονοείται από τις ενδοκειμενικές συνιστώσες, π.χ. τον εορτασμό για την πτώση της Μουργκάνας από την τοπική εξουσία (σ. 36)³³. Έπειτα παρακολουθούμε τη σταδιακή ερήμωση της περιοχής από τη μετανάστευση. Η αφήγηση δεν είναι ευθύγραμμη αλλά περιέχει πολλές αναχρονίες. Πάντως ο χρόνος του μύθου εκτείνεται από το 1948 έως τα τέλη της δεκαετίας του '70. Και στα δύο επίπεδα της διήγησης, το εκτός και το εντός Ελλάδας, η Ήπειρος επιβάλλεται μέσω της απουσίας της. Απουσία που είναι απότοκος του εμφυλίου: εξαιτίας της αναγκαστικής προσφυγιάς στην Ουγγαρία και εξαιτίας της αναγκαστικής μεταπολεμικής μετανά-

31. Διαφωτιστικές πληροφορίες για το οδοιπορικό του Γκανά στην Ουγγαρία παρέχονται στη συνέντευξη με τον Γ. Μπράμο, «Τα ποιήματα έρχονται περιμένοντας», *Ρεύματα* 7 (1992), σσ. 28 - 29.

32. Για μια ιστορική μαρτυρία της ίδιας προσφυγιάς βλ. Τσαντίνης Κ., *Οδυσσεύς χωρίς Ιθάκη. Απ' τη Μουργκάνα στη Βουδαπέστη*, εκδ. Σοκόλης, Αθήνα 1991.

33. Οι παραπομπές αφορούν τη β' έκδοση, Καστανιώτης, Αθήνα 1989.

στευσης. Ο χώρος πλέον δεν έχει άλλες αντοχές και σπρώχνει τους Ηπειρώτες ξανά στην πίκρα της ξενιτιάς.

Ο αφηγητής είναι θύμα διότι σε μια τόσο τρυφερή ηλικία υποχρεώνεται ν' απαρνηθεί την πατρική στοργή και αγάπη, αφού ο πατέρας ξεμένει πίσω, και να βιώσει την ψυχοφθόρα διαδικασία του ξεριζωμού από την πατρίδα. Δέχεται ενοχλήσεις, παρότι η οικογένειά του δεν ήταν αριστερή και δεν έφυγε οικειοθελώς. Βρίσκεται στο στόχαστρο και τον έλεγχο των αρχών (σσ. 36 - 38) και αντιμετώπιζει την καχυποψία των καθηγητών του στο σχολείο (σσ. 42 - 45). Στη μετεμφυλιακή κοινωνία το παιχνίδι καταντά συνώνυμο του θανάτου με τις παρατημένες στα χωράφια οβίδες (σ. 35) και καταπιέζεται αφόρητα το πένθος της μάνας, γιατί δεν μπορεί να μνημονεύσει ελεύθερα το σκοτωμένο αντάρτη γιο της ούτε να στολίσει το σπίτι με τη φωτογραφία του (σσ. 57 - 58). Ιδιαίτερο χρώμα αποκτά η «ηθογράφηση» του ξενιτεμού, όπως η σκηνή με τα άδεια ράφια του παντοπωλείου επειδή δεν έχουν απομείνει πελάτες (σσ. 50 - 51) ή η σπαραχτική αποξένωση του τρίχρονου Θοδωρή από τους γονείς του που τον άφησαν με τη γιαγιά για να δουλέψουν στη Γερμανία (σσ. 51 - 53) και φυσικά το εύρημα με το οποίο κλείνει το βιβλίο, δηλαδή η ανάγνωση αναχωρήσεων και αφίξεων μεταναστών σε τοπική εφημερίδα (σσ. 59 - 63)³⁴. Ο ερωτισμός (η θέα των γυναικείων γενετικών οργάνων στο μισοσκότεινο λουτρό - σ. 13) ή η τραγική ιστορία της θείας Χρυσάνθης που ερωτεύεται έναν αντάρτη από τη φωνή του (σσ. 15 - 16) προσφέρει διέξοδο και μερική λύτρωση, όπως ακριβώς και στα *Ακροκεραύνια*. Τελικά, νομίζουμε, ότι μητριά πατρίδα αποδεικνύεται η ίδια η Ελλάδα που από τον εμφύλιο και ύστερα διώχνει άκαρδα τα παιδιά της.

Ν' ακούω καλά τ' όνομά σου. Το μυθιστόρημα του Δημητρίου, μοναδικό προς το παρόν ανάμεσα σε τρεις συλλογές διηγημάτων, θεωρήθηκε εξαιρετικό όχι μόνο από τη «δημοσιογραφική» κριτική αλλά και από τη φιλολογική³⁵ για τη λιπότητα των εκφραστικών μέσων, τις αφηγηματικές τεχνικές και την ηπειρωτική ιδιωματική γλώσσα, την αγάλαστη νεοελληνική όπως εμφατικά διατείνεται ο συγγραφέας σε

34. Το συγκεκριμένο τμήμα δημοσιεύτηκε προηγουμένως ως αυτόνομο αφήγημα στο περιοδικό *Το δένδρο* με τίτλο *Θεσπρωτική Φωνή*.

35. Π.χ. Μαρωνίτης Δ.Ν., «Παραμεθόριος πεζογραφία: Το παράδειγμα του Σωτήρη Δημητρίου», στο *Κείμενοφιλικά*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1997, σσ. 74 - 78' Παγανός Γ.Δ., «Ο πεζογράφος Σωτήρης Δημητρίου», ό.π., σσ. 217 - 219' Μπενάτσης Α., «Από τον οικείο στον ξένο χώρο. Το παράδειγμα της λογοτεχνίας», *Δωδώνη* (Φιλολογία) 28 (1999), σσ. 234 - 239' Χρυσομάλλη - Henrich K., «Το ύφος στον πεζό λόγο ως συνισταμένη των δομών βάθους και της λεκτικής επιφάνειας του λογοτεχνήματος», στο Αργυρίου Α. - Δημάδης Κ. - Λαζαρίδου Α.Δ. (επιμ.), *Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 - 1981*, Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, τόμος Α', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σσ. 280 - 281.

συνέντευξή του³⁶. Στο κείμενο κατασκευάζεται μια κίβδηλη αίσθηση ετερότητας, στην οποία συντελεί η χρήση ιδιολέκτου. Υποτίθεται δηλαδή πως η αφήγηση αντιπροσωπεύει σε μεγάλο ποσοστό την άποψη των Βορειοηπειρωτών για τον πόλεμο και την ιδανική εντύπωση που σχημάτισαν κατά την απομόνωσή τους για την ποιότητα ζωής στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα να διαψευσθούν όταν αποκαταστάθηκε η επικοινωνία. Τρεις διαδοχικοί αφηγητές από το ίδιο οικογενειακό δένδρο, η Αλέξω, η αδελφή της Σοφιά και ο εγγονός της δεύτερης, διηγούνται, με εσωτερική εστίαση μεταβλητή κατά Genette, πώς στο τέλος της κατοχής μια συντροφιά γυναικών από την Πόβλα (Αμπελώνας) της Μουργκάνας, το χωριό που γεννήθηκε ο Δημητρίου, περνούν στην Αλβανία με σκοπό να μαζέψουν από τους κοντινούς βορειοηπειρωτικούς συνοικισμούς καλαμπόκι για τα πεινασμένα παιδιά τους. Στην επιστροφή η Σοφιά αρρωσταίνει και καθηλώνεται σ' ένα μεθοριακό χωριό, λίγες ώρες ποδαρόδρομο από την Πόβλα. Η ασθένεια στέκεται απία να αποκοπεί από τους δικούς της, καθώς η Αλβανία ανακηρύσσεται Λαϊκή Δημοκρατία (1946) και κλείνει τα σύνορά της. Δημιουργεί νέα οικογένεια μέσα στην ελληνική μειονότητα, διώκεται από το καθεστώς του Χότζα και αργότερα ο εγγονός της έρχεται στην Ελλάδα ελπίζοντας πως θα αντικρίσει έναν επίγειο παράδεισο, όμως συναντά τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Η εξιστόρηση εκμεταλλεύεται την υπαρκτή γεωγραφία της παραμεθόριας Ηπείρου, ελληνικής και βόρειας, και παρά τη συντομία της περιλαμβάνει τέσσερις δεκαετίες, από την κατοχή έως το 1990 περίπου. Ο εμφύλιος στοιχειώνει ολόκληρο το μύθο. Τόσο ο εγκλωβισμός της δεύτερης αφηγήτριας όσο και τα πλήγματα της ελληνικής κοινότητας από το αυταρχικό αλβανικό κράτος οφείλονται έμμεσα σ' αυτόν. Όπως και στη *Μητριά Πατρίδα*, μαρτυρείται η είσοδος των πληθυσμών της Μουργκάνας στην Αλβανία με τη συνοδεία του Δημοκρατικού Στρατού το 1948 (σσ. 58 - 59). Ο κόσμος που κατατρέχεται από τα αεροπλάνα είναι εξαθλιωμένος και, ενάντια στην επιθυμία των ομοεθνών τους Βορειοηπειρωτών, απαγορεύεται να τους προσφερθούν φρούτα με τη δικαιολογία ότι ήταν μετρημένα για την εθνική παραγωγή³⁷.

Κατά συνέπεια η δύστυχη Σοφιά είναι ένα επιπλέον θύμα των διεθνών επιπολών του εμφυλίου. Για ένα μήνα κοιτά πάνω στο σύνορο τη μάνα και την αδελφή της αντίκρυ δίχως να έχει τη δυνατότητα να τις σφίξει στην αγκαλιά της (σσ. 56 - 57) και στο γάμο της αντί να χαίρεται, θρηνεί στο άκουσμα των νυφιάτικων τραγουδιών που επικαλούνται την ευχή της μάνας (*Ευκήσου με, μανούλα μου, / τώρα στο κίνημά μου ...* σ. 60), την οποία τόσο απροσδόκητα και παράλογα απώλεσε. Θύματα είναι και τα παιδιά και τα εγγόνια της. Χωρίς να

36. εφ. *Τα Νέα*, 11 Ιουλίου 1997.

37. Το επεισόδιο πιστοποιείται και στον Τσαντίνη Κ., *Μουργκάνες...*, ό.π., σ. 154.

πάρουν ενεργό μέρος στον αδελφοκτόνο πόλεμο σημαδεύεται ανεξίτηλα ο βίος τους. Και στην περίπτωση του Δημητρίου η οδύνη διαστρωματώνεται με παρατηρήσεις εθιμικού περιεχομένου (π.χ. η πρώτη αφηγήτρια διαπιστώνει ομοιότητα μεταξύ των δημοτικών τραγουδιών του Αργυρόκαστρου και της Πόβλας - σ. 29) και με συγκαλυμμένη ερωτική διάθεση (π.χ. ο άνδρας που ανεβάζει τις γυναίκες στην καρότσα του αυτοκινήτου για το Δέλβινο αναστατώνεται, καθότι κάθονται απρόσεχτα και δεν φορούν βρακί - σ. 26).

Βροχή στο μνήμα. Το μυθιστόρημα του Κώτσια είναι το νεότερο της σειράς και συσχετίζεται ευθέως και συμπληρωματικά με το *Ν' ακούω καλά τ' όνομά σου* του Δημητρίου. Ο εμφύλιος παρουσιάζεται ως ετερότητα από την οπτική του Βορειοηπειρώτη, μόνο που εδώ δεν πρόκειται για τέχνασμα. Πράγματι ο συγγραφέας γεννήθηκε και μεγάλωσε στη Δρόπολη της Βορείου Ηπείρου³⁸, οπότε ο δεσμός του με τα ελληνικά πράγματα αντανakλά τη στάση του «απέναντι». Το πεζογράφημα θεμελιώνεται ιστορικά στα συνοριακά επεισόδια που προκάλεσε ο εθνικός στρατός κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1946³⁹. Στη φάση της προετοιμασίας του εμφυλίου οι αντάρτικες ομάδες δρούσαν στο Πωγώνι, στα Τζουμέρκα και αλλού και οι κυβερνητικές δυνάμεις προχώρησαν σε τέτοιες ενέργειες ώστε να αποδείξουν πως ο Δημοκρατικός Στρατός ενισχύεται από τις Λαϊκές Δημοκρατίες. Στο *Βροχή στο μνήμα* τρεις Έλληνες στρατιώτες διεισδύουν στο αλβανικό έδαφος από τη Μουργκάνα, όπως καταλαβαίνουμε από τα τοπωνύμια της αφήγησης, για να σκοτώσουν ένα δάσκαλο που τους παρενοχλούσε φέρνοντας τα παιδιά ενός παρακείμενου βορειοηπειρωτικού χωριού στα σύνορα και τραγουδώντας προπαγανδιστικά άσματα. Σε αντίποινα το τοπικό αλβανικό φυλάκιο φονεύει έναν Έλληνα φαντάρο που στις 26 Ιουλίου του 1946 μπήκε στην Αλβανία. Παρών στο φονικό είναι ο βασικός ήρωας, ο βοσκός Ζήσος Λιάκος. Με τη βοήθεια του παπά και μιας θείας του θάβει το νεκρό στο ανήλιο μέρος του βουνού όπου έπεσε, κρυφά από τις αλβανικές στρατιωτικές αρχές. Η αναλογία είναι βέβαια περισσότερο από πρόδηλη: ανήλιος τάφος = θάνατος στο σκοτάδι της ανωνυμίας. Σαραντα έξι χρόνια μετά (1992) ο μοναδικός επιζήσας μάρτυρας, ο γέρος τώρα Ζήσος, έρχεται στην αστυνομία Ιωαννίνων να καταγγείλει το περιστατικό με στόχο να εντοπιστεί η οικογένεια του άγνωστου πεθαμένου και να γίνει ανακομιδή των οστών στο νεκροταφείο του

38. Για τη θέση του στη βορειοηπειρωτική λογοτεχνία βλ. Νάτσιος Κ., «Συνοπτική περιγραφή και μία πρώτη προσέγγιση της Βορειοηπειρωτικής Λογοτεχνίας», εισήγηση στην ημερίδα «Η λογοτεχνική παραγωγή στο χώρο της Εθνικής Ελληνικής Μειονότητας: Παρελθόν, παρόν και μέλλον» (Αργυρόκαστρο, 17 Μαΐου 2000), εφ. *Τα Νέα της Ομόνοιας* (Όργανο του Γενικού Συμβουλίου της ΔΕΕΕΜ Ομόνοια), 2 Ιουνίου 2000.

39. Βότσικας Δ., *Η Ήπειρος ξαναζώνεται τ' άρματα. 1946 - 1949 Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας*, Αθήνα 1983, σ. 100.

τόπου του. Αναγνωρίζεται η ταυτότητα του σκοτωμένου αλλά δεν υπάρχει κανείς συγγενής που να ενδιαφέρεται. Στο μυθιστόρημα τα στοιχεία της πλοκής δεν παρατίθενται στη χρονική τους τάξη αλλά παραβιάζεται η σειρά εξυπηρετώντας τη σταδιακή διαγραφή των χαρακτήρων.

Ο Ζήσος είναι άλλο ένα άμοιρο θύμα. Ο μόνος φίλος από την Ελλάδα σ' όλη του τη ζωή είναι το πτώμα του στρατιώτη. Ο εμφύλιος του «δωρίζει» ένα νεκρό σύντροφο και συνομιλήτη στη μοναξιά της βουσκής (σ. 36), ο οποίος τον γεμίζει με ενοχές και τύψεις επειδή τον παραχώνει πρόχειρα στο δάσος και δεν τον θάβει όπως του πρέπει. Στο βιβλίο αποδοκιμάζεται η απάνθρωπη λογική του εμφύλιου πολέμου και υπερβαίνεται. Η απλοϊκή θεία Βαγγέλαϊνα μοιρολογώντας τον ανώνυμο φαντάρο τον ονομάζει Παναγιώτη σαν τον αδικοχαμένο αντάρτη ανιψιό της και κλαίει με παρόμοιο τρόπο τα νιάτα του ασχέτως αν ήταν αντίπαλοι (σ. 55). Επίσης καταδικάζεται η ανίερη εκποίηση της Ιστορίας και η μετατροπή της σε καταναλωτικό προϊόν στο πρόσωπο του εμπόρου Αργύρη και του δασκάλου Μιλτιάδη. Ο ένας θέλει να «αγοράσει» τον πεθαμένο και να βγάλει κέρδος «μεταπουλώνοντας» τον στην οικογένειά του (σσ. 133 - 138) και ο άλλος, παραβλέποντας πως αυτόν κυνηγούσαν οι τρεις Έλληνες φαντάροι όταν εκτέλεσαν την επιδρομή στην αλβανική μεθόριο, επιζητά να αποκομίσει πολιτικά οφέλη από την υπόθεση (σσ. 124 - 127). Η καταγγελία της νεοελληνικής κοινωνίας, που ξεπουλά για το χρήμα ακόμη και τα πτώματα, κατορθώνεται μέσα από την νοοτροπία του γέροντα Βορειοηπειρώτη. Διατηρώντας την ανθρωποκεντρική παραδοσιακή ηθική φρίττει μπροστά στην αναισχυντία. Γι' αυτό και αφελώς αλλά εύστοχα επιπλήττει τους γραμματισμένους ως υπεύθυνους της πολεμικής συμφοράς (σ. 39).

Πίσω από τον εμφύλιο κρύβεται η γενικότερη αποστροφή του αφηγητή στο σύγχρονο αστικό πολιτισμό. Για παράδειγμα όταν ο Ζήσος πάει στις τουαλέτες του σταθμού των λεωφορείων αναλογίζεται *Δεν φτάνει που πληρώνεις για να τρως, εδώ πληρώνεις και για να χέξεις* (σ. 88), θυμίζοντας τον Κουτσογιάννη του Χρήστου Χρηστοβασίλη που κατεβαίνοντας πρώτη φορά από το χωρίο του στα Γιάννενα βρίζει γιατί πρέπει να πληρώσει το φαγητό στο χάνι: *Ωρέ, πουλάτε εδώ πέρα και φαί που τρων ο κόσμος; Ου! να πάτε στο διάολο κι ακόμα παρέκει!*⁴⁰. Η ομοιότητα με την ηθογραφική πεζογραφία του τέλους του 19ου αιώνα οπωσδήποτε δεν είναι συμπτωματική⁴¹. Και ο Κώτσιας ηθογραφεί αξιολογικά την απόσταση της βορειοη-

40. *Διηγήματα της Στάνης*, εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 138 - 139.

41. Βλ. και την άποψη της Κοτζιά Ε. στη βιβλιοκριτική της για το μυθιστόρημα, «Για να γνωρίσουμε τους γείτονές μας», εφ. *Καθημερινή*, 4 Ιουνίου 2000, όπου σημειώνει πως η πεζογραφία του Βορειοηπειρώτη Τηλέμαχου Κώτσια θα μπορούσε ίσως να μας δώσει μια ιδέα για την ηθογραφία και ορισμένες από τις λειτουργίες της στα τέλη του προηγούμενου αιώνα και ακόμη όλα τα βιβλία του ... αδιαμφισβήτητα συνιστούν «περιγραφή σκηνών του βίου» των Βορειοηπειρωτών και Αλβανών γειτόνων που την τελευταία δεκαετία έχουν κατακλύσει την Ελλάδα.

πειρωτικής κουλτούρας, η οποία κρατήθηκε αυθεντική, από την ανάπηρη μεταπολεμική αστικοποίηση της ελληνικής περιφέρειας, όπως και οι διηγηματογράφοι της γενιάς του 1880 έδειχναν την προτίμησή τους στην ανέπαφη από τον αστικό πολιτισμό ύπαιθρο έναντι της «μολυσμένης» πόλης. Τέλος, ο έρωτας πάλι είναι ο πληγμένος αντίμαχος του εμφυλίου: ο σκοτωμένος στρατιώτης στη σύμβαση της αφήγησης παίρνει σύντομη άδεια από το χάρο για να γευτεί την ερωτική αύρα των τουριστριών στην πατρική του πόλη, τη Λευκάδα, παρέα με τον πιστό του φίλο Ζήσο (σ. 97).

Ήδη τονίσαμε πως τα συγκεκριμένα τέσσερα βιβλία δεν συνιστούν εξαίρεση στη σύγχρονη ηπειρωτική πεζογραφία, απλώς αναδεικνύουν δραστικότερα το θέμα τους. Το τραύμα του εμφυλίου από τη σκοπιά του θύματος απασχολεί σοβαρά όλους τους Ηπειρώτες πεζογράφους και διαπερνά περισσότερο ή λιγότερο το έργο τους. Για του λόγου το αληθές δίνουμε από ένα μικρό παράδειγμα για τον καθένα. Στη νουβέλα *Μια ιστορία του μακρύ χειμώνα* (Νεφέλη 1990) του Νίκου Χουλιαρά ο περιθωριακός ήρωας Βύρωνας Ζήνδρος ωθείται μέσα δίνη του πολέμου από τους αντάρτες στην Αλβανία. Σπουδάζει στη στρατιωτική ακαδημία της Σοβιετικής Ένωσης και επαναπατρίζεται την περίοδο της δικτατορίας, ξεγελώντας τους ιθύνοντες πως δήθεν κατέχει στρατιωτικά μυστικά των Σοβιετικών. Ο Ναπολέον Λαζάνης, με την ιδιόμορφη στίξη του και την ασθματική του διήγηση, στη νουβέλα *Οι ψαράδες* (Οδυσσεάς 1989) αφηγείται έναν ιδιάζοντα και αστυνομοκρατούμενο τρόπο διαβίωσης των ψαράδων της λίμνης των Ιωαννίνων. Αναμειγνύει με ποιητική ευαισθησία τον ψυχαναγκασμό και τη σωματική βία με στοιχεία της παράδοσης, παραπέμποντας πιθανώς στην ατμόσφαιρα τρομοκρατίας των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων. Στο επίσης ποιητικό μυθιστόρημα *Το ασημόχορτο ανθίζει* (Καστανιώτης 1992) του Βασιλή Γκουρογιάννη, όπου ο λόγος τρέφεται από τον απόηχο του δημοτικού τραγουδιού, καταγράφεται η συνεργασία των Τσάμηδων της Θεσπρωτίας με τους κατακτητές Γερμανούς και Ιταλούς και η μετέπειτα εκδίκηση των χριστιανών. Μια πράξη του δράματος είναι η αιματοχυσία μεταξύ των ανταρτών του ΕΔΕΣ και του ΕΛΑΣ και η εμπλοκή των μουσουλμάνων, όπως όταν ο βαφτισμένος Τσάμης Πέτρος συλλαμβάνεται από ένα απόσπασμα του Δημοκρατικού Στρατού πηγαίνοντας στο Φιλιάτι για να αγοράσει ψυχοφάρμακα. Το ζήτημα εξακολουθεί να διεγείρει και την τρέχουσα λογοτεχνική παραγωγή των Ηπειρωτών. Ενδεικτικά σημειώνουμε το πρώτο δημοσιευμένο διήγημα του Πρεβεζάνου Βαγγέλη Αυδίκου με τίτλο *Το βλέμμα στον τοίχο με τη μαντανία*⁴². Ο αφηγητής απαιτεί επίμονα τη μνημονική αποκατάσταση του σκοτωμένου από αδέσποτη

42. *Εξώπολις* 12 - 13 (1999 - 2000), σσ. 51 - 59.

σφαίρα παππού του σε συμπλοκή του ΕΑΜ με το ΕΔΕΣ. Μπορεί να μη χάθηκε ηρωικά, ωστόσο υπήρξε θύμα στο περιθώριο της επίσημης Ιστορίας του διχασμού.

Συμπερασματικά, οι σύγχρονοι Ηπειρώτες πεζογράφοι δεν εμπίπτουν σε καμία κατηγορία της αντιπαράθεσης που σε γενικές γραμμές χαρακτηρίζει την πεζογραφία του εμφυλίου. Δεν αντιστρατεύονται την ιστορική πραγματικότητα, γιατί δεν επιθυμούν να επιβάλουν ρητορικά οποιαδήποτε «αλήθεια» πέρα από τη βαθύτερη απόγνωση τους για την τραγωδία του μετεμφυλιακού κόσμου. Δεν μυθοποιούν την πολεμική δραστηριότητα κανενός αντιπάλου ούτε επικεντρώνονται μονομερώς στις απώλειες, γιατί ο θάνατος είναι το ίδιο απωθητικός απ' όπου κι αν προέρχεται. Επαναλαμβάνουμε όμως, δεν εξισώνονται οι συγκρουόμενες ιδεολογίες αλλά απορρίπτεται η φονική πρακτική τους. Παρά την κανονικότητά του ο προσανατολισμός των Ηπειρωτών στο θύμα σαφώς δεν είναι προγραμματισμένος. Υπαγορεύεται από τη σύμπλεξη του ατομικού βιώματος του συγγραφέα με το συλλογικό' ας μην ξεχνάμε το αυτοβιογραφικό υπόστρωμα των μυθιστοριών. Η Ήπειρος υπέφερε πολύ από τον εμφύλιο, θρήνησε πολλούς νεκρούς και στερήθηκε το ανθρώπινο δυναμικό της, είτε πορεύτηκε το δύσβατο δρόμο της προσφυγιάς στα ανατολικά κράτη είτε της μετανάστευσης στη Δυτική Ευρώπη. Το σεμνό της μοιρολόι, λοιπόν, αντηχεί και στη λογοτεχνία της προεκτείνοντας τον δημοτικό στίχο:

*Μ' έμασε, γιε μ', ο πόνος σου, μ' έπνιξεν ο καημός σου!*⁴³

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ

43. Αραβαντινός Π., *Ηπειρωτικά Τραγούδια. Συλλογή δημοδών ασμάτων*, εκδ. Δαμιανός - Δωδώνη, Αθήνα 1996 (πρώτη έκδοση Εν Αθήναις 1880), σ. 257, μοιρολόι αριθ. 433.